

Az ideológia hasznáról I.

Az „ideológia“ szó sokértelmű. Arne Naess és munkatársai annak jelentését a legújabb szakirodalomban észlelhető tényleges használata alapján elemezve, közel harminc és egynéhány ma is előforduló jelentésváltozatot vettek számba. S mivel itt nemegyszer távol eső vagy akár teljesen eltérő jelentésekről van szó, nem csoda, ha a tárgy megvitatása során félreértések és logikai kisiklások történnek, s hogy az ilyen bizonytalan alapon folytatott vitákat nem lehet eldönteni. Amiből az következik, hogy a tárgyra vonatkozó összes fejtegetéseknek a használt szavak értelmi rendszerezéséből kell kiindulniuk, s annak világos le-
szögezésével, hogy a szerző milyen értelemben szándékszik az „ideológia“ szót használni.

Végigkövetve az „ideológia“ ilyen változatosnak mutakozó jelentéseinek és meghatározásainak tipológiáját, azoknak nagyjából három csoportját lehet megkülönböztetni, megjegyezve természetesen, hogy weberi értelemben vett ideáltípusokról van szó, mivelhogy konkrét használat esetén e meghatározások legtöbbször eltérő elemeket tartalmaznak, vagyis nem „tiszták“. E tipológiai szempontból megkülönböztetett csoportok a következők: a genetikus, a strukturális és a funkcionális meghatározások. (J. J. Wiatr: *Az ideológia alkonya*. Budapest, 1971.) A genetikus felfogás szerint az ideológiát létrejöttének feltételei vagy a létrejöttét kísérő feltételek alapján határozzák meg. A strukturális típusú értelmezés az ideológiát a kijelentések logikai vagy kognitív elemzése alapján határozza meg, szembeállítva, mondjuk, a tudományos kijelentésekkel. Végül a funkcionális meghatározások az ideológiának azt a szerepét hangsúlyozzák, amelyet a társadalom, a közösségi csoportok vagy az egyének életében töltenek be. Mivel „tisztá“ meghatározások nincsenek, ebből nemcsak a többértelműségből adódó félreértések lehetőségére következik, hanem a különböző meghatározások egyidejű elfogadása is.

Azt is figyelembe kell venni, hogy a szempontok sokfélesége és az „ideológia“ fogalmának azzal kapcsolatos meghatározása folytán kialakulhat egy olyan helyzet, amikor egyik vagy másik meghatározás elfogadása eleve eldönti a szóban forgó vitát. Ha valaki például azt a meghatározást választja, amely szerint az ideológia azonos a hamis tudattal, az ex definitione dönt a tudomány és az ideológia szembenállása fölötti vitában. Csakhogy ez a megoldás megismerési szempontból kevésbé érdekes, mert bizonyíték nélkül fogadjuk el azt, amit még bizonyítani kell.

Epp ezért javaslom, hogy olyan köznapi kifejezések szemantikai elemzése nyomán, mint amilyen például a „polgári ideológia“, a „proletár ideológia“, a „vallási ideológia“ és a „világi ideológia“ stb., az ideológia *funkcionális meghatározásából* induljunk ki. *Eszerint az ideológia olyan nézetek rendszere, amely a választott értékrendszerre támaszkodva meghatározza az embereknek a társadalom, a társadalmi csoportok vagy az egyének fejlődésének elfogadott céljait illető álláspontját és magatartását.* Nem kétséges, hogy ez a meghatározás nemcsak hogy valóságúen ír le egy bizonyos társadalmi jelenséget (ha mélyebben átgondoljuk az olyan kifejezések tartalmát, mint a fentebb említett „polgári ideológia“ és „proletár ideológia“), hanem egyszerre „nyitott“ is, meg „semleges“ is olyan értelemben, hogy nem dönti el előre sem az ideológia eredetével, sem annak szerkezetével kapcsolatos viszonyulási módot.

Ideológia és tudomány

Az ideológia és a tudomány szembeállítása rendszerint az alábbi két elv valamelyikének alapján történik.

Az egyik abból a meghatározásból indul ki, amely a fiatal Marx hagyományaihoz kapcsolódik, miszerint az ideológia azonos a hamis tudattal. Ez már eleve eldönti, hogy a tudomány szemben áll az ideológiával, ez ugyanis ex definitione azonos a helyes tudattal. Ennek az okfejtésnek az a hibája, hogy a kérdés a meghatározásra irányul, az pedig, amit be kell bizonyítani, már eleve tételezett. Eleget kétségbe vonni az ideológiának a hamis tudattal való azonosságát, hogy ezzel az egész okoskodás összeomljon. A szembeállítás másik alapelve struk-

turális ismérvekre támaszkodik. A tudomány felépítésében kizárólag állító mondatok vesznek részt, amelyek a hitelességi minősítés szolgálatában állnak; az ideológia pedig mindenekelőtt értékelő és normatív mondatokból áll, s mivel a logikus gondolkodásban nem lehetséges az átmenet az állító mondatokról a normatív és értékelő mondatokra, ezért a tudomány és az ideológia két különálló, egymástól élesen elhatárolt világot alkot.

Véleményem szerint mindkét premissza hibás.

Ami az első kérdést illeti, nem kétséges, hogy a klasszikus szillogizmusban nem lehet állító mondatok alapján nyugvó előfeltételezésekből következtetésként értékelő és normatív mondatokhoz jutni. Ilyen átmenet valóban nem létezik. Azonban nem ez az egyetlen következtetési mód, amelyet az elemzés során felhasználhatunk. Ellenkezőleg, ez a legbanálisabb lehetőség, és megismerési szempontból a *genetikus* következtetés sokkal jelentősebb. Nem arról van szó ugyanis, hogy az átalakítás adott szabályai szerint milyen mondatokból lehet értékelő vagy normatív mondatokat generálni, hanem az utóbbiak *genesiséről*. Hogyan jut el tehát az emberiség meghatározott értékítéletekhez és értékrendszerekhez, miért különböznek azok egymástól az egyes korszakokban, miért térnek el ugyanazon korszakban, de más környezetben? Nos, a kérdéseknek ez a csoportja nemcsak hogy megismerési szempontból jelentős és nem banális, hanem ezen a területen már kimondottan az emberi tudásból fakadó és genetikus jellegű értékítéletekkel és normákkal van dolgunk, mely mint tudás állító mondatok köntösében jelentkezik.

Végül is az a kérdés: létezik-e olyan strukturális kritérium, amelynek alapján a tudományt meg lehet különböztetni az ideológiától? Állítom, hogy ilyen kritérium nincs, és az ilyen alapon végzett elkülönítés téves.

Először is emlékeztetni kell arra, hogy számos, magát a szó tágabb értelmében vett tudományhoz számító diszciplína létezik, amely par excellence axiológiai és normatív jellegű. Ilyen például az esztétika, az etika és a pedagógia. De a tudományágak zöme, főleg azok, amelyek jellegzetesen ideológiamentesek, mint amilyen a technika és az orvostudomány, egyaránt tartalmaz állító, normatív vagy akár értékelő mondatokat is.

Az mindenestre furcsa, ha valaki nem ismer fel analógiát a társadalmi vonatkozású normatív mondatok státusa (ezek az ideológia körébe tartoznak) és a természettudományos jellegű normatív mondatok státusa között (amelyek például a technika vagy az orvostudomány körébe tartoznak). Így például a vérmérgezés kezelésére vonatkozó normatív mondatokat a baktériumok hatására, a vér összetételére stb. vonatkozó leíró mondatokból eredeztetni éppolyan, mintha a kapitalizmus forradalom útján történő megdöntésére és a szocializmus megteremtésére vonatkozó normatív mondatokat az értéktörvény, az értéktöbblet, a tőkefelhalmozás törvényére vonatkozó leíró mondatokra vezetnénk vissza. Senki sem kelt ellenvetést az az állítás, hogy a szocialista forradalom szükségességének bebizonyítása az ideológia körébe tartozik. Ha azonban ez a bizonyítás csupán az adott esetben érvényes normatív mondatok alapján történik, akkor vajon a vérmérgezés kezelésére vonatkozó előírások szintén az ideológiához tartoznak-e? Vajon elfogadja-e valaki, hogy ezek a mondatok az ideológiához tartoznak, vagy hogy ideológiai természetűek? De hiszen nem lehet a társadalmi kérdések ilyen szempontú megkülönböztetését helyeselni. Minden megkülönböztetés lehetetlen, ha az adott állítást alkotó mondatok típusát tekintjük elhatároló kritériumnak. Így tehát ez a — pozitivista irányzatokra jellemző — szembeállítás értelmét veszti. Értelmét veszti már csak azért is, mert nem igaz az, hogy a tudomány mondatai „tisztán“ objektív jellegűek, míg az ideológiára legalábbis a szubjektív tényező „bevonata“ jellemző. Ha pedig az éles szembeállítás lehetetlen, akkor célszerűbb ideológiai tudományokról és tudományos ideológiákról beszélni.

Először is azt kell tisztázni, mit értünk azon, ha kijelentjük, hogy a megismerés objektív, illetve szubjektív jellegű, különösképpen, ha azt állítjuk, hogy az „tisztán“ objektív, illetve „tisztán“ szubjektív jellegű.

Ha azt állítjuk, hogy a megismerés objektív jellegű, akkor annak hitelességére, objektív igazságtartalmára utalunk. Objektív igazságon a megismerés alanya és tárgya közötti sajátos viszonyt értjük, amely azon alapszik, hogy kijelentjük: így van, és csakis így (Arisztotelésznél *adaequatio rei et intellectus*), Marx megfogalmazása szerint: a valóság „tükröződése“ a megismerésben. Az ítéletalkotás vagy helyes vélekedés értelmében az igazság tehát mindig objektív igazság, és épp ezért az „objektív“ szót hozzátenni ez esetben pleonazmus. Ha egy ítéletet igaznak ismerünk el, ez nem határozza meg eleve igazságának jellegét: az igazság lehet abszolút vagy relatív, vagyis megjelenhet a teljes s ezáltal végleges és változatlan megismerés formájában (ilyen par excellence tulajdonság-

gal bírnak az összes tautológiák), és lehet részleges megismerés, amely az adott vonatkoztatási rendszerhez fűződik, s ezáltal változó jellegű. Mivel a megismerés különböző okokból éppen ilyen viszonylagos igazságokból tevődik össze, ezért végtelen folyamat.

E folyamat végtelensége, amelyet elsősorban is a megismerés tárgyának végtelensége és dinamikus jellege határoz meg, nincs ellentétben azzal a tétellel, amely szerint e folyamat során halmozódik fel az objektív tudás. De ebből ered az alábbi, ismeretelméleti szempontból általános érvényű következtetés: minden objektív megismerés egyidejűleg magában foglalja a szubjektív tényezőt is. Az „objektivitás” és „szubjektivitás” nemcsak hogy nem zárják ki egymást, hanem komplementárisak. Amikor a szubjektív tényezőről beszélünk a megismerésben, nagy általánosságban arra utalunk, amit maga az alany visz be a megismerésbe, vagyis — az alany aktív megismerő szerepéről van szó. S ekkor itt nagyon sokféle tényező jöhet számításba: az alany pszichofizikai struktúrájának és ebből eredő percepciói képességének hatása a megismerésre; a társadalmi feltételek (például a csoportérdek hatása az egyén megismerési magatartására; a nyelv hatása a gondolkodásra stb.).

A „szubjektív tényezőt” tehát legalább kétféleképpen lehet értelmezni: 1. mint a „tisztán” alanyi tényezőzők hatását a megismerésre (ilyen értelemben fogta fel a kérdést az a szubjektivistika álláspont, mely szerint a megismerő értelem „hozza létre” a megismerés tárgyát, ez a tárgy a „tisztá” alanyiség terméke vagy konstrukciója) és 2. mint az egyéni megismerés társadalmi meghatározottsága (csoportérdek, a nyelv). Ez esetben az alany cselekvő szerepet tölt be a megismerésben, belevéve abba a maga vonzalmait és elfogultságait, sajátos világlátását. A szubjektivitás ekkor összefonódik az alany aktív szerepével, de ez az „alanyiség”, jöllehet e szónak kétségeltlenül valamilyen tágabb értelmében érvényesül, más jellegű, mint az előbbi esetben: nemcsak az adott egyénre jellemző, hanem egész csoportok tagjaira is (társadalmi osztály, adott nyelvet beszélő etnikai csoport, közösség).

A „tisztá” szubjektivitás tehát fikció. A szubjektív tényező ugyanis kifejezetten társadalmi eredetű, tehát az egyénhez viszonyítva „külsődleges”, objektív; az objektív társadalmi meghatározottság ellenben mindig egyéni magatartások összetevőjeként, vagyis szubjektív alakban jelenik meg.

A tudomány mint ideáltípus fetiszizálása azt jelenti, hogy a tudományt „tisztán” objektív mondatokból állónak tekintjük. Tudjuk különben, hogy a konkrét kutatásban milyen kevésbé használható eszköz ez az „ideáltípus”. A tudományozociológia azt állítja, hogy a csoportérdek által determinált megismerés kétségszerűen teszi annak „tisztá” objektivitását, következőképp az ilyen meghatározottságú megismerési területek nem tartoznak a tudományhoz. De hova tegyük a nyelvanalízist? Nem lehetséges ugyanis semmilyen tudományterület reflexív művelése a nyelven túl és a nyelv nélkül. A nyelv pedig egyáltalán már a megismerés társadalmi feltételezettségét jelenti; igaz, hogy másként, mint a csoportérdek, de mégis ahhoz hasonlóan. Kiugrani a megismerés során az adott nyelv cipőiből — amint azt a „mezőelmélet” egyik képviselője érzékletesen kifejezte — csak más nyelv cipőinek felhúzásával lehet: cipő nélkül e területen nem lehet boldogulni. De ezzel a kérdés meg is oldódott. Ma ugyanis csak afölött lehet vitatkozni, hogy a nyelv, annak fogalmi készlete milyen mértékben határozza meg a megismerést, de a nyelv aktív szerepét ebben tagadni egyenlő a tudatlansággal.

A nyelv analitikus jellegű megközelítése már egymaga is szertefosztatja a tudomány mondatainak „tisztá” objektivitására vonatkozó mítoszt. A tudományos megismerés egyben emberi megismerés is, tehát nem tökéletes, és szubjektív színezetű, vagyis nem él abszolút igazságokkal, mert ezzel megüsitáná a tudomány fejlődését, és kétségbe vonná szükségességét. Ha van valamelyes igazság abban a megállapításban (és ez nagyon meggyőzően és logikusan hangzik), hogy világképünk attól a nyelvi rendszertől függ, amelyben gondolkozunk (s e téren egyes etnolingvisztikai és pszicholingvisztikai bizonyítékokkal is rendelkezünk, noha az ilyen irányú vizsgálatok még gyermekcipőben járnak), akkor a tudomány, természetesen, nem lehet „tisztán” objektív terület, s közte és az ideológia között eltűnik a válaszfal. Ez természetesen tekinthető, ha a határt nem vonjuk meg ex definitione, azaz tételként fogadva el azt, ami még igazolásra szorul.

Ha azonban nemcsak az ideológia, hanem a tudomány mondatai is magukban foglalják a szubjektív tényezőt (legalábbis olyan mértékben, ahogy a nyelv a megismerésbe, éspedig minden megismerésbe beleviszi a szubjektivitást), akkor mi más lehet az ideológia és tudomány közötti különbség, mint mennyiségi?

Ha a kérdést így vetjük fel, érthető lesz, hogy vannak ideológiai tudományok és tudományos ideológiák, ami még inkább csökkenti a határok élességét e fogalmak között.

Az *ideológiai tudományok* vagy alkotórészei az ideológiának, vagy pedig részemeket szolgáltatnak annak kialakulásához. Itt az emberi tudás olyan területeire gondolok, mint a filozófia, a közgazdaságtan, a szociológia stb. Nyilvánvaló, hogy eszmealkotó szerepük folytán e tudásterületek adott s többnyire konfliktusos emberi érdekek, valamint azokat kifejezésre juttató ideológiák különös nyomása alatt állnak, és ilyen értelemben szintén ideológiai természetűek. Másrészt azonban célszerű megkülönböztetni a *tudományos ideológiákat* a nem tudományosaktól. Genetikusan vizsgálva a kérdést, az ideológiák, akár csak az értékrendszerek, történelmi és társadalmi eredetűek és meghatározottságúak, ami az adott társadalmi helyzet (beleértve a tudás történelmileg elért szintjét is) és az adott ideológia közötti kapcsolatra utal. Ez azt jelenti, hogy tudomány és ideológia között eredet jellegű viszony áll fenn, és nem formális logikai (amit már bizonyítottunk). Nos, így közelítve meg a kérdést, érthető, hogy az ideológiát éppúgy létre lehet hozni az emberről és a társadalomról szóló tudományok szolgáltatata adatok alapján (amint a gyógyászat is a kóroktanra és diagnosztikára épül), mint ahogy a vallásos hit, a misztika stb., a nem tudományos, illetve tudományellenes források is különböző ideológiákat táplálhatnak. Mivel példákat a mai valóságból is lehet meríteni, ez elegendő alapot nyújt a tudományos és nem tudományos ideológiák megkülönböztetéséhez.

Kapusy Antal fordítása

Jakab Ilona: Öregasszony